

TOMASZ TORBUS, *Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen*, München 1998 (w serii: Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, t. 11), ss. 956, liczne ilustracje.

Już w 1976 r. Marian Biskup sugerował, że badanie krzyżackiej wojskowości i sztuki wojennej to jeden z najważniejszych postulatów naszej historiografii¹. I rzeczywiście aktywność badawcza, przede wszystkim toruńskiego ośrodka naukowego, w ostatnim ćwierćwieczu sprawia, że problematyka ta jest ostatnio bardzo efektywnie uprawiana przez polskich historyków. Wśród innych osiągnięć dotyczących zagadnień wojskowości krzyżackiej liczą się także studia archeologów, a szczególnie prace A. Nadolskiego i A. Nowakowskiego². Bardziej skomplikowana sytuacja dotyczy chyba wybranego aspektu problematyki wojskowości krzyżackiej, za który uważać można zbiór zagadnień dotyczących architektury militaris zakonu, a szczególnie zamków. I tu zresztą pierwszeństwo też oddać należy badaczom toruńskim, zwłaszcza J. Fryczowi i M. Arsyńskiemu. Jako aktualne podsumowanie stanu badań nad budownictwem obronnym w Prusach traktować należy prace tego ostatniego autora z 1995 r. i walor tej książki oceniać należy jako zupełnie podstawowy³. Równocześnie jednak ocena zaangażowania i postępów powojennej nauki polskiej w dziedzinie badania zamków krzyżackich nie może być jednoznaczna, gdyż tak w zakresie badań terenowych, szerszej zakrojonych analiz, jak i piśmiennictwa zauważyć można spore luki⁴. Ich obecność jest tym bardziej dostrzegalna, gdy zauważymy, że właściwie we wszystkich polskich pracach ich autorzy odnoszą się nie tylko do interpretacji i wnioskowania, ale nawet rysunków i planów opracowanych w wieku XIX i na początku XX przez najwybitniejszych badaczy zamków krzyżackich. Listę ich otwiera, w połowie XIX w., działalność F. von Quasta, od lat osiemdziesiątych tegoż stulecia aktywność C. Steinbrechta, potem G. Dehio, K.H. Clasena, a w latach międzywojennych B. Schmida, ostatniego wielkiego malborskiego konserwatora i badacza. Myślę, że tylko wymieniwszy nazwiska tych pięciu najpoważniejszych niemieckich badaczy zamków można próbować znaleźć miejsce dla omawianej tu pracy T. Torbusa, gdyż sędzę, że znaczeniem swoim do rangi tamtych studiów nawiązuje.

Autor jest Polakiem, absolutem historii sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, a potem doktorantem Uniwersytetu w Hamburgu, gdzie przedstawił w 1997 r. dysertację, przygotowaną następnie w omawianej wersji do druku. Te właśnie okoliczności, związane z pełnym wykorzystaniem materiałów archiwalnych oraz piśmiennictwa polskiego i niemieckiego, jak również możliwościami bezpośrednich obserwacji i badań terenowych zachowanych jeszcze zabytkowych struktur murowanych (które w przypadku zamków zlokalizowanych na terenie obecnego Regionu Kaliningradzkiego otwarły się dopiero w latach dziewięćdziesiątych), a więc realia ostatniego dziesięciolecia umożliwiły jej powstanie.

Obszerna rozprawa nie jest jeszcze ogólnie znana naszym badaczom, ale kilka jej egzemplarzy dotarło już do Polski, niektórzy zaś mieli okazję zapoznać się z wersją maszynopisową. Dlatego też nie będę jej streszczać, a ograniczę się do krótkiego tylko zarysowania konstrukcji i treści. Rozprawa T. Torbusa składa się z dwóch zasadniczych części: tekstowej

¹ M. Biskup, *Stan i potrzeby badań nad państwem krzyżackich w Prusach*, „Zapiski Historyczne”, t. 41, 1976, s. 45 i nn.

² A. Nadolski, *Grunwald. Problemy wybrane*, Olsztyn 1990, por. rec. J. Sikorski, *Grunwald – problemy wybrane*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1994, nr 2-3, s. 347-357; A. Nowakowski, *Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV w. i na początku XV w.*, Łódź 1980; tenże, *O wojskach Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie zwanego krzyżackim*, Olsztyn 1988.

³ J. Frycz, *Budownictwo zamkowe na Pomorzu Wschodnim w 2 poł. XIV i 1 poł. XV w.*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Sprawozdania. Wydział Nauk o Sztuce, nr 95 za 1977, 1978, s. 57-77; tenże, *Architektura zamków krzyżackich*, [w:] *Sztuka pobraża Bałtyku*, Warszawa 1978, s. 19-48; M. Arsyński, *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230-1454)*, Toruń 1995.

⁴ L. Kajzer, J. Salm, *Polnische Forschungen über die Burgen im Gebiet des ehemaligen Deutschordensstaates. Eine Bilanz der letzten 50 Jahre*, [w:] *Castrum Bene: 5/1996, Castle and Church*, Gdańsk 1996, s. 73-95.

i katalogowej. Pierwsza podzielona jest na 4 rozdziały. Wstępny, poprzedzony spisem treści i przedmową, zawiera informacje o celu i metodach pracy, o kulturowej i historycznej roli Zakonu, a także o jego dziejach i o specyfice architektury zamkowej (s. 15–51). Rozdział drugi (s. 52–248) noszący tytuł „Die Baugeschichte des Konventsshauses im Ordensland Preussen” traktować można jako próbę typologizacji zamków i do sprawy tej jeszcze powrócę. Trzeci (s. 249–294): „Die überregionalen Residenzen des Deutschen Ordens” poświęcony jest analizie rezydencji dostojników zakonnych, od najwcześniejszych, takich jak Starogród, Chełmno i Balga, do siedziby mistrza krajowego i wielkiego szpitalnika w Elblągu, wielkich mistrzów w Malborku i wielkiego marszałka w Królewcu. Czwarty (s. 295–330): „Schlussbetrachtungen und Ausblick” omawia najważniejsze problemy badawcze, w których ważne miejsce zajmuje oczywiście problem genezy zamków konwentualnych. Podstawową, także objętościowo, partię omawianej pracy stanowi bogato ilustrowany katalog zamków (s. 332–717) okraszony licznymi zestawieniami, zawierający informacje o 38 obiektach. Każdy uwzględniony w katalogu zamek omawiany jest partiami, poświęconymi jego historii, opisowi stanu zachowania, analizie architektonicznej i stylistycznej; znajdujemy tu także dane dotyczące stanu badań i literatury, wzbogacone bardzo licznymi, ciekawymi i różnorodnymi ilustracjami. Liczba i charakter szkiców, planów, wzdut i innych przekazów ikonograficznych zawartych w pracy (łącznie 505 ilustracji) nie wymaga komentarza i czytelnie określa znaczenie omawianej pracy. Książkę zamykają: album fotograficzny, liczne zestawienia, obszerny wykaz literatury (s. 879–935), indeksy i wreszcie krótkie (s. 955–956) streszczenie polskie.

Pomiędzy połową XIII wieku a latami Wielkiej Wojny, której przegranie podkopalo możliwości inwestycyjne Zakonu a zarazem ograniczyło działania fundacyjne do modernizacji istniejących, powstało około 150 zamków, których zdecydowana większość prezentowała formy typowe dla północnoeuropejskiego kręgu ceglanej architektury *militaris*. Zdecydowana większość relikwów tych budowli znajduje się obecnie w granicach polskich. Z masy tej zdecydowanie wyróżnia się około 20–25% realizacji, które stanowiły obronne siedziby konwentów zakonnych, i ta właśnie grupa, nieodmiennie fascynująca badaczy, określa specyfikę architektury krzyżackiej, stanowiąc równocześnie jedno z najwybitniejszych osiągnięć budownictwa obronnego całego europejskiego średniowiecza. Ograniczenie pracy T. Torbusa do analizy 34 zamków oraz 4 hipotetycznie traktowanych jako konwentualne pozostawia więc w zakresie jego zainteresowań wszystkie najwybitniejsze realizacje zamkowe z terenu pruskiego. Równocześnie jest to jedno z niewielu, przynajmniej od kilkudziesięciu lat, studium o charakterze syntetycznym, dotyczące nie tylko obrazu formalnego i porządku architektoniczno-funkcjonalnego, ale i typologicznego zamków konwentualnych.

Zupełnie podstawowe znaczenie ma przedstawiona przez T. Torbusa w rozdziale drugim nowa próba klasyfikacji zamków konwentualnych. Myślę, że stanie się ona przedmiotem licznych specjalistycznych dyskusji. Być może w konkretnych przypadkach ulegnie pewnym korektom, wynikającym z nowych obserwacji terenowych (bo przecież o sporej liczbie warowni i ich obrazie formalnym wiemy równie mało jak w czasach powstawania podstawowych syntez C. Steinbrechta z lat 1888–1920), w generalnym zarysie powinna jednak utrzymać się w literaturze przez długie lata, określając zarazem drogi dalszych badań terenowych i kwerend archiwalnych. Autor dzieli zamki konwentualne na 7 podstawowych grup. Pierwszą wiąże z pierwocinami budownictwa monumentalnego, czyli latami do około 1270, w których nie dokonano jeszcze wynalazku czwórskrzydłowego kasztelu identyfikowanego najczęściej z zamkiem konwentualnym. Obejmuje ona obiekty o planach nieregularnych ulokowane na starszych założeniach drewniano-ziemnych (Toruń i Balga) oraz także nieregularne, ale wznoszone na surowym korzeniu, z których najważniejsze to Starogród, Pokrzywno i Zamek Bierzgowski. Do drugiej zaliczono zamki na wydłużonych, już regularnych planach, których najważniejszą według T. Torbusa, a dotychczas niedostrzeganą cechą była trójskrzydłość (Lochsted, Malbork, Pokarmin/Uszakowo i może Królewiec). Kolejne grupy to już typowe dla budowli konwentualnych zamki typu kasztelowego. Wyróżniono

tw. wczesne kasztele chełmińskie, a także grupę najciekawszych spośród krzyżackiego budownictwa obronnego tzw. klasycznych kaszteli, takich jak Gniew, Radzyń Chełmiński i Brodnica. Grupę piątą stanowią heterogenne zamki z terenu Pomorza Wschodniego, których zróżnicowane formy informują o powolnym przeżywaniu się modelu kasztelowego i sięganiu po inne wpływy (Świecie, Człuchów, Gdańsk, Tuchola). Model klasycznego obiektu kasztelowego nie był już w zasadzie realizowany od schyłku drugiej ćwierci wieku XIV i dlatego powstające wtedy zamki, lokowane na wschodnich peryferiach państwa, takie jak Ostróda, Barciany czy Ryn, by wymienić tylko obiekty znajdujące się obecnie w naszych granicach, określić można jako realizacje późne, informujące o ostatecznym odchodzeniu od tego schematu. Jako obiekt zamykający typologię domów konwentów, a zarazem grupę siódmą, T. Torbus traktuje Ragnetę (obecnie Nieman), ostatni zamek konwentualny, wznoszony w końcu XIV i na początku XV w. w związku z najbardziej wtedy palącymi kierunkami politycznymi państwa krzyżackiego. Wyróżnia go nie tylko skala budowlana (określana w omawianej książce jako „ponadprzeciętna”), ale także relatywnie dobre oświetlenie cyklu inwestycyjnego źródłami pisany. Tak więc, zdaniem T. Torbusa, przygoda z zamkami konwentualnymi zamknięta może być w czasach od schyłku drugiej ćwierci XIII w. po początek XV stulecia, a z realizacjami kasztelowymi od około 1270 do 1410 r.

Trzeci rozdział pracy poświęcony jest analizie wielkich założeń, związanych z funkcjonowaniem urzędów dostojników państwowych. Rola przedzamczy w tego typu obiektach (czy jak w przypadku Malborka – zamku średniego, stanowiącego właściwą stolicę państwa) jest dość oczywista, gdyż one właśnie przejmowały nowe zadania, pełnione przez te warowne rezydencje. Na ile jednak nietypowość funkcji tych właśnie zamków wpływała na specyfikę ich architektury, na ile o ich obrazie decydowało sąsiedztwo dużych ośrodków miejskich, jak zadania administracyjne formowały charakter brył i wystrój izb? Pytania te, stosunkowo najłatwiejsze (choć może tylko pozornie) zadawać trzeba nie tylko przy analizie stosunkowo najlepiej poznanego Malborka, ale i w odniesieniu do innych obiektów, o których nadal wiemy zbyt mało.

Ostatnia partia tekstu książki poświęcona jest omówieniu podstawowych problemów badawczych kastelologii krzyżackiej: genezie zamków konwentualnych, charakterystyce poszczególnych elementów budowlanych i przestrzennych, cechom architektury i dekoracji architektonicznej (także w relacji do materiałów budowlanych i tworzyw używanych do wystroju) oraz elementów rzeźbiarskich, stosowaniu ceramicznych płytek i fryzów, cegły glazurowanej i zendrówek itp., a w końcu (od s. 326) sprawie architektów i budowniczych interesujących nas zamków. We wspomnianej już wyżej książce M. Arsyński⁵ mocno podkreślał rolę nowych koncepcji dotyczących genezy zamków krzyżackich, a szczególnie realizacji konwentualnych, zwracając uwagę na wpływy architektoniczne płynące z terenu Czech i Francji. Rolę króla Przemysła Ottokara II i jego dworu w genezie typu konwentualnego zamków krzyżackich najobszerniej naświetlił T. Durdik, choć tezy tego czeskiego badacza, sygnalizowane po raz pierwszy w literaturze od 1993 r., nie mogły być w pełni zreferowane i przedyskutowane przez M. Arsyńskiego⁶. Podkreślał on głównie wpływy Francji, przodującej w pierwszej połowie XIII w. w dziedzinie budownictwa warownego. Samą zaś genezę krzyżackich zamków konwentualnych widział raczej jako efekt kilku równoległych chronologicznie procesów rozwoju określonych typów warowni regularnych, podporządkowanych przemożnym wpływom architektury gotyckiej i ewentualnym postantycznym. T. Torbus programowo nie wdaje się w obszerniejsze rozważania opisanych tu zagadnień genetycznych, nie rysuje nowych teorii powstania zamków konwentualnych, podkreśla jednakże wielorakość

⁵ M. Arsyński, op. cit., s. 62 i nn.

⁶ T. Durdik, *Mitteleuropäische Kastele – ein möglichen Vorbilder der Ordensburgenarchitektur im Baltikum*, „Castella Maris Baltici” I, Stockholm 1993, s. 43–50; tenże, *Kastellburgen des 13. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, Praha 1994.

potencjalnych i realnych przyczyn, które doprowadziły około 1270 r. do ukształtowania się w Prusach tego właśnie modelu obronnej siedziby konwentów krzyżackich.

Wielka wartość informacji tekstowych i rysunkowo-pomiarowych zgromadzonych w obszernym katalogu sprawia, że książka Tomasza Torbusa może być traktowana jako prawdziwa encyklopedia wiedzy na temat poszczególnych obiektów, gromadząca wszystkie podstawowe dane na temat stanu badań, przekształceń budowlanych i funkcjonowania konwentualnych zamków w Prusach. Tak też ocenić należy całą książkę. Gromadzi ona w sposób staranny, a zarazem rozumnie wybiórczy, wszystkie najważniejsze informacje o siedzibach konwentów krzyżackich rozsiane w starszej literaturze. Następnie przedstawia wyniki samodzielnych studiów autora, nie zawsze zgodnych z dotąd obowiązującymi obiegowymi tezami, ale z reguły ciekawych i prawdopodobnych, a także dobrze świadczących o jego pracowitości i wysokim profesjonalizmie. Omawiana książka stanowi próbę nowego spojrzenia na interesujące nas zagadnienia, próbę udaną i spełniającą wymagania życia naukowego jednoczącej się Europy schyłku stulecia.

Na zakończenie jedno jeszcze pytanie do Autora, a może raczej odpowiednich ciał kolegialnych, gromadzących wybitnych przedstawicieli polskiej i niemieckiej nauki historycznej: czy nie należałoby zastanowić się nad sformułowaniem programu badawczego, zmierzającego do pełniejszego poznania całej architektury *militaris* krzyżaków w Prusach, którego jednym z głównych wykonawców mógłby być właśnie autor omawianej tu książki.

Leszek Kajzer
(Łódź)